

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 94(497.6):271.2
ПНР

АРАНЂЕЛ СМИЉАНИЋ
Филозофски факултет
Бања Лука

ВЈЕРСКА ПРИПАДНОСТ ХУМСКЕ ВЛАСТЕЛЕ

Сажетак: Политичка историја Захумља у средњем вијеку била је врло занимљива. У почетку Захумље је било самостална држава, да би потом дошло под власт, прво Дукље, затим Рашке, и на крају Босне. Ништа мање занимљива није била ни вјерска историја овог подручја имајући у виду постојање више различитих конфесија, које су се међусобно сукобљавале око душа вјерника, а посебно око властеле. На тај начин хумска властела је припадала различитим црквама, неки властелини су били православци, неки католици, а опет поједини су прихватили патаренско учење цркве босанске. Са турским освајањем појавила се и религија освајача, ислам, коју су прихватили поједини властелини у нади да ће тиме остварити скок у постојећој друштвеној хијерархији. У овом раду биће приказани најважнији догађаји и процеси везани за религије у Захумљу, као и припадност појединих како крупнијих тако и ситнијих локалних властелина колико се може постићи на основу доступне историјске грађе.

Кључне речи: Захумље, територија, Дукља, Рашка, Босна, властела, хришћанство, православна црква, католичка црква, Приморје, патаренство, босанска црква, удиона кнежевина, задужбине, Санковићи, надгробни натписи, повеље, Косаче, вјерна служба, Стјепан Вукчић Косача, Радивојевићи – Влатковићи, фрањевци, превјеравање, турско освајање – религије.

Хумска област у раном средњем вијеку простирала се између ријеке Неретве и Дубровника. Касније је, међутим, дошло до промјене тако да је поред тих, Захумље обухватало и крајеве западно од Неретве, као и оне источно од Дубровника. У свом највећем територијалном опсегу источне границе Хумске земље биле су на Лиму и Тари, а западне код Макарске (Р. Ивановић, 79). Хумска област имала је занимљиву политичку судбину, у почетку је била самостална, да би после потпала под власт прво Дукље, затим Рашке, па онда Босне да би на крају подијелила њену судбину падом под турску власт. За све то вријеме у Захумљу је живило мноштво властеле, која иако је била исте, српске етничке припадности, исповједала различите религије што је била последица присуства све три цркве на њеној територији. Поред православља и католичанства, постојала је и босанска црква, а након турског освајања почела се ширити и исламска религија. Управо појаве и процеси везани за све религије, као и вјерска припадност појединих властелина биће обрађени у оквиру овог рада.

Први пут Захумље се помиње у дјелу Константина Порфирогенита *De administrando imperio* из средине X вијека. Према цару писцу Захумљани су Срби, као и њима сусједни Неретљани или Пагани, чија се територија простирала између Неретве и Цетине укључујући и острва Брач, Хвар, Корчулу и Мљет. Оно што је за ову тему значајно јесте да се у претходном, дакле IX вијеку завршио процес хришћанизације међу Србима. Ширење хришћанства био је комплексан процес, у коме је учествовала прије свега Византија, али и приморски градови. Један од оних који су помагали ширење и учвршћивање хришћанства у Захумљу био је вјероватно и бискуп или опат Роман из Стона, чији надгробни споменик потиче из IX или X вијека (M. Vego, 196). Већ у првим деценијама X вијека хришћанска црква у Захумљу заузимала је значајно мјесто. О томе свједочи активно учешће захумског кнеза Михајла Вишевића у два сплитска сабора из 925. и 928. на којима су ријешавана питања црквене организације и словенског богослужења.

О замаху хришћанства адекватно свједочанство пружају и подаци о градњи појединих цркава. Тако један натпис из Хумца код Љубушког, који се датира у X или XI вијек гласи: *У име оца и сина и стетог духа. А се цркви арханђела Михаила, а зида ју Крс-300*

*мир, син Бретов, жути урун и жена јега Павица*¹. Наравно, у то вријеме још увијек постоји јединствена хришћанска црква, али се ситуација мијења након црквеног раскола 1054. Као посљедица тога долази до подјеле између захумских властелина тако да се неки приклањају западној, римокатоличкој цркви, док други бивају приврженици источне, православне цркве. На то је свакако утицала близина појединих црквених средишта, односно њихова орјентација, али не смијемо занемарити ни политичке мотиве пристајања властелина било уз једно, било уз другу цркву. Изгледа да је један од оних који су пристали уз католичку цркву био и жупан Хума по имену Добриња. На овакав закључак упућује његов помен у повељи из 1114. којом је судија Грдо досудио цркву светог Мартина бенедиктинском самостану на Локруму².

Након вишедеценијске власти Дукље, са њеним слабљењем, Захумље је стекло независност коју је задржало кроз цијелу прву половину XII вијека (Б. Радојковић, 204, 207, 218). Из тог времена нема превише података о збивањима на територији Захумља тако да нисмо у стању да одредимо вјерску припадност локалних властелина. Вјероватно су на њихову религијску припадност знатно утицали и поједини владари, који би се с времена на вријеме учврстили на власти у Захумљу. Они су поред *вјерне службе* од себи потчињених захтјевали и одговарајућу вјерску припадност по принципу чија је власт његова је и религија.

Тек од друге половине XII вијека, захваљујући нешто већем броју историјских извора, могуће је боље праћење вјерских прилика у хумској области. У то доба Захумље је било саставни дио Рашке државе. Тачније речено, оно је имало статус удионе кнежевине у држави Немањића. Захумљем је управљао брат великог жупана Стефана Немање, кнез Мирослав. Он, као и њему потчињени властелини сигурно су припадали православној цркви, о чему свједоче подаци о градњи цркава. Тако је сачуван благајски натпис непознатог властелина, који је био ктитор цркве сазидане у Немањино вријеме (Г. Томовић, Морфологија, 36-37, 116). Из тог времена сачуван је и натпис самог Мирослава, који гласи: *У име оца и сина и светог духа. Ја жупан Мирослав зидах цркву светог Кузме и Дамјана у својих селех у дане великог жупана славног Немање*³. Поред ове цркве, Мирослав је подигао на Лиму код да-

нашњег Бијелог поља своју задужбину, цркву светог Петра, а затим јој повељом даровао бројне посједе⁴.

Незадовољна постојећим стањем у Захумљу католичка црква је покушала да га промјени у своју корист. У том настојању дошло је до сукоба између сплитске надбискупије као експонента папства и кнеза Мирослава 1180-1181. Своје отворено непријатељство према католичкој цркви, хумски кнез тада је показивао на различите начине: није хтио да прими папског легата, није дозвољавао да се посвете и попуне она мјеста, гдје су биле катедрале, и није чак хтио ни да врати неке новце, који су припадали сплитској надбискупији, а протјерао је и епископа из Стона (В. Ђоровић, 224).

И поред свега тога, у Захумљу је и даље било католичке властеле, а утицај приморских центара готово увијек је представљао отворену пријетњу за учвршћивање православља на тој територији. У том погледу важан догађај било је оснивање хумске епископије са сједиштем у Стону, које је спровео свети Сава 1219⁵. Након тога православље је било учвршћено као доминантна религија у Захумљу, коју је у већини исповједала локална властела.

Сузбијању католичког притиска из Приморја знатно је допринио и насљедник кнеза Мирослава, његов син Петар. Он је последице очеве смрти загосподарио крајевима западно од Неретве, док је подручјем источно од ове ријеке управљао његов брат, кнез Андрија. Послије Петрове смрти наслиједио га је млађи брат Тољен, а када је и он умро, господар цијеле Хумске земље постао је *велики кнез хумски* Андрија (М. Благојевић, 33). Сва тројица браће иступали су као отворени противници католичанства тако да се у црквеним изворима западног поријекла из тог времена често означавају као невјерници и јавно проклињу.

О вјерској припадности кнеза Андрије и његових синова жупана Богдана и Радослава најрјечитије свједочанство пружа њихова повеља о пријатељству и трговини са Дубровником издата између 1247. и 1249⁶. Према Мавру Орбину након смрти кнеза Андрије око 1250, он је сахрањен у стонској богородичиној цркви, сједишту захумског српског епископа⁷. Иако потиче са територије сусједне требињске области треба споменути надгробни

натпис жупана Крње. Натпис се налази у Аранђелову код Требиња, из прве је половине XIII вијека и гласи: *Месеца секетевра у трети на десете дан престаџи се раб божи Ђеорђије на вечерије Христово дне, а именем жупан Крње (Крња)*⁸. На основу тога јасно је да је припадао православној цркви, као уосталом и већина других властелина тог времена на тој и сусједним територијама. Православној цркви није припадао само владајући род и властела у Захумљу. Ову су религију исповједали и нижи слојеви о чему свједочи надгробни натпис Марије Дивице у засеоку Видоштаку код Стоца, који гласи: *Месеца марта 11. престаџи се раба божија Марија, а зовом Дивица попа Дабижива подружџије ва лето 1231*⁹.

Одређену помоћ у изради ове теме свакако може да пружи и повеља краља Уроша I, који је на почетку своје владавине потврдио цркви светог Петра на Лиму и Богородичиној цркви у Стону све раније баштинске посједе, који су се између осталог налазили у доњем току ријеке Неретве, око Макарске, на полуострву Пелешац, те у околини Сланог и Дубровника (Р. Ивановић, 80). На основу овога, можемо претпоставити да су у тим областима тада живјели властелини, припадници православне цркве.

Послије смрти великог хумског кнеза Андрије, Захумље је подијељено на два дијела, којима су господарили његови синови жупани Радослав и Богдан. Радославу је припао западни дио Хума, између Неретве и Цетине укључујући и Имотски¹⁰. Незадовољан реформама краља Уроша I, односно укидањем удионе кнежевине Хума, жупан Радослав се побунио прикључивши се антисрпској коалицији Угарске, Дубровника и Бугара. Како је његов покушај пропао, он је уклоњен из политичког живота. За разлику од њега Богдан је остао вјеран српском краљу, те је и даље управљо жупама у источном дијелу Хума. Њега је наслиједио син Твртко, који се спомиње почетком 80-их година XIII вијека као господар Поповог поља и сусједних жупа.

Послије жупана Твртка том територијом су управљали његови синови: Тољен, Богдан и Никола, родоначелник великашке породице Николића. Поред њих из ове породице водио је поријекло Петар Тољеновић, који се јавља 20-их година у Попову и околини као *стегоноша* српских краљева Стефана Милутина и

Стефана Дечанског. Сви они су били православне вјере, а врло вјероватно да су истој религији припадали и други хумски великаши потчињени српским краљевима друге половине XIII и првих деценија XIV вијека. Тако на примјер можемо навести примјер породица Познана Пурђића и Милтена Драживојевића из Горње Неретве и области Невесиња. За њих поуздано знамо да су били православни хришћани.

Иначе, њихова имена су повезана са политичком судбином Захумља у бурним 20-им годинама XIV вијека. Наиме, хумски великаши браћа Бранивојевићи покушали су да се осамостале од српског краља Стефана Дечанског. Нису успјели и били су уклоњени са политичке сцене оновремене Србије. Њихова побуна је, међутим, знатно дестабилизovala власт Рашке у Хуму, што је искористио босански бан Стјепан II Котроманић заузевши ову пространу област. Међу великашима, који су пристали уз бана били су и они најмоћнији, горе споменути жупани Познан Пурђић и Милтен Драживојевић. Поред Захумља, бан Стјепан је завладао и приморским крајевима¹¹.

Територијално ширење Босне на Захумље значило је да православна црква није била више једина религијска заједница на том подручју. Сада се појавила босанска црква, а уз њу и католичка оличена кроз мисионарску дјелатност припадника фрањевачког реда¹². О ширењу богумилства у новоосвојеним крајевима свједочи вијест из тог времена по којој се спомињу робине из Хума (V. Vinaver, 142-143). Познато је да се у робље могли продавати само невјерници или јеретици, а никако правовјерни хришћани. Управо на основу тога можемо претпоставити да је у оновременом Хуму било и оних властелина који су припадали цркви босанској.

На другој страни не смијемо занемарити ни оне властелине који су без обзира на вјерност другој држави и другој династији остали у старој, дакле православној религији. Тако су православне вјере били поповски великаши Николићи, што се одражава и на њиховим надгробним натписима, који редовно почињу знаком крста¹³. Наравно, у овом случају не смијемо занемарити ни чињеницу да је родоначелник Николића, жупан Никола био ожењен Катарином, сестром бана Стјепана II Котроманића.

Изгледа да је, и поред босанске власти, у Захумљу преовладавала православна властела. На овај закључак упућује вјерска припадност најмоћније хумске великашке породице XIV вијека – Санковића. Више историјских извора потврђује њихову приврженост православној цркви. На првом мјесту треба споменути надгробни натпис Радаче (Полихроније) из Величана у Поповом пољу, који гласи: *У име оца и сина и светого духа. А се лежи раба божија Полихронија а зовом мирским госпоја Радача, жупана Ненца Чихорића кућеница, а невеста жупана Вратка и слуге Дабижива и тепчије Стипка, а кћи жупана Милтена Драживојевића, а казнацу Санку сестра. А постави се билиг њен син Дабижив с божијом помоштију сам својим људми, а в дни господина краља Твртка*¹⁴. Захваљујући садржају овог натписа сазнајемо да је и породица Чихорића такође припадала православној цркви. Не смијемо занемарити чињеницу да су они у другој половини XIV вијека били најугледнији, а једно вријеме и најмоћнији феудалци у области Требиња и Поповог поља тако да се може очекивати да су и њима потчињени ситнији властелини били православне вјере.

Оно што је за ову тему много значајније од територије којом су управљали Чихорићи јесте вјерска припадност жупана Санка Милтеновића, као и област над којом се протезала његова власт. Санко је био најважнији и најмоћнији великаш у Хуму друге половине XIV вијека. Његова област простирала се од горње Неретве, као матичног посједа Драживојевића, преко Невесињског, Трусинског, Дабарског и Поповог поља до морске обале¹⁵. На основу историјских извора поуздано знамо да је Санко био православне вјере, што је вјерујемо био и случај са његовим бројним властелинима имајући у виду величину територије којом је суверено господарио.

Још један историјски извор пружа непосредно свједочанство о вјерској припадности Санковића. Наиме, у повељи коју су издали Санкови синови жупан Бељак и војвода Радич Санковићи 15. априла 1391. спомињу се њихове крсне славе: свети Ђурађ, односно свети Арханђел Михаило¹⁶. С обзиром да се у повељи спомиње њихова властела, која се заклетвом обавезује на њено поштовање, вјероватно се ради о ситнијим властелинима који су исте религије као и њихови господари. У прилог овој констатацији иде и повеља коју је 25. августа 1399. издао војвода Радич Сан-

ковић Дубровчанима, дарујући им село Лисац у Приморју. Властелини који се наводе као свјedoци овог правног чина заклињу се на *свето јеванђеље и часни крст*. Међу њима треба издвојити жупане Божичка Брлића и Дабижива Чихорића, који су према томе били православне вјере¹⁷.

На овом мјесту споменућемо још један натпис од значаја за ову тему. Ради се о натпису из села Бискупа код Коњица, чији је садржај: *А се лежи госпоја Гојисава, кћи Јурја Баошића, а кућеница војводе Радича, а приста у кући казнаца Санка и жупана Билијака с почтенијем и прија виру и вишњу славу*¹⁸. Дакле, Санковићи су браком војводе Радича и Гојисаве ступили у родбинске везе са Балшићима из Зете.

Изгледа да је православне вјере била и породица Милатовића, чији је родоначелник Милат био у добрим односима са Санком Милтеновићем. Милат је дужност тепчије обављао у источном дијелу Хума. Баштински посједи ове породице налазили су се у Дубравама и у долини Неретве. Милатови синови били су Вукашин, Гргур, Санко и Вук, који су били кнезови и војводе. Од њих четворице Санко је имао два сина: Вукослава и Вукашина Санковића, који је 1440. био кнез Требиња као вазал војводе Стјепана Вукчића Косаче¹⁹.

Као што се може примјетити православна цркве је била нарочито јака у источном дијелу Хума. Ситуација је, међутим, била нешто другачија на западу ове области. Овдје је утицај католичке цркве био нешто снажнији, о чему свједочи вијест од 14. августа 1397, када су ради поравнавања неке крвнине млетачки посланици са Брача и један каноник из Сплита требали да иду у Хум код жупана Мирослава Богданчића *de Lapzane* (В. Грпковић, 234). Овај податак, на жалост, није довољан да би одредили вјерску припадност жупана Мирослава. У сваком случају католичка црква је појачавала своју активност, посебно западно од Неретве, у Крајини, односно у околини Макарске и њеном ширем залеђу. Захваљујући томе тамошње становништво је пристало уз западну цркву, али то није значило гашење српске етничке свијести. О томе изричито свједочи повеља којом је војвода Ђурађ Војсалић потврдио 1434. све земљишне посједе браћи Радивојевићима. У њој на једном мјесту он саопштава да су они слободни да задрже све

што су до тада држали, било да су то Срби или Власи: *у чему их застасмо у држању, или Србину или Влаху*. Из наведене одредбе се јасно види да су становници западно од Неретве, у Макарском приморју били Срби, али истовремено и католици²⁰.

За разлику од жупана Мирослава Богданчића, Вигањ Милошевић из околине Мостара сигурно је био православне вјере о чему говори његов надгробни натпис из 1404, који почиње крстом и ријечима: *ва име оца и сина и светаго духа*²¹. Православној цркви је припадао и жупан Ђурађ, који је био у служби војводе Петра Павловића. Служећи свом господару он је погинуо што сазнајемо на основу надгробног натписа из Крушева код Стоца: *А се лежи жупан Јуроје коино погине на почтени служби за свог господина, а поближи га кнез*²². Заједно са њим ратовао је војвода Стјепан Милорадовић, такође православац. Он је имао два сина: Радоја и Петра, који је био војвода²³. Уз Петра се спомиње и његова *братија*: кнез Вукац, кнез Павко, кнез Стјепан и кнез Добри. Њихов посјед су биле Дубраве, територија између Стоца и Мостара (В. Богићевић, 143-144). Милорадовићи – Храбрени на својим посједима истакли су се градњом бројних задужбина од којих треба истаћи цркве у Требињу, Ошанићу и Клепцима, те посебно манастир у Житомислићу (В. Богићевић, 159).

На основу ових примјера не можемо уопштавати да су у околини Коњица живјели само православци. Било је и припадника босанске цркве о чему свједочи помињање Цвјетка крстјанина половином XV вијека у Горњој Бијелој код Коњица (М. Vego, 212). Ширење утицаја босанске цркве осјећало се и на крајњем југу државе, односно у Конавлима, чији је жупан Радосав Главић почетком 20-их година XV вијека у својој служби имао Радовца крстјанина²⁴. На жалост то није довољно да прогласимо Радосава Главића богумилом, посебно имајући у виду да је поријеклом био из Требиња у коме је православље било нарочито заступљено. На основу тога вјерујемо да је и он био православне вјере, али му то није сметало да ангажује особу друге вјере, у овом случају припадника босанске цркве.

Хумску историју XV вијека, ипак, је обиљежила породица Косача тако да је од пресудног значаја за успјешно апсолвирање ове теме одређивање вјерске припадности њених појединих

чланова, као и њима потчињене властеле. Одмах на почетку треба истаћи да су у крајевима, којима је господарио прво велики војвода босански Сандаљ, а потом и његов наследио Стјепан Вукчић Косача, дјеловале двије православне митрополије: Милешевска и Лимска, односно Хумска, чије сједиште је било у манастиру святих Апостола у Бијелом пољу (М. Благојевић, 420). Због тога су се они у својој унутрашњој политици највише ослањали на припаднике православне цркве, али и цркве босанске, јер је у њиховој области живио и знатан број њених присталица. Мада не треба занемарити ни утицај католичке цркве, с обзиром да је потоњи херцег управљао и територијама западно од Неретве са католичким становништвом (М. Благојевић, 421).

Дакле, у области херцега Стјепана дјеловале су три цркве: православна, католичка и босанска. Свака од ове три цркве имала је своја подручја, у којима је њен утицај био нешто јачи од утицаја друге двије. Међутим, постојала су подручја за која је немогуће тврдити о превласти било које од цркава. У то вријеме босанска црква је била у опадању, оставши без подршке краља Босне, на коју је увијек могла рачунати у претходним временима. Ипак, и даље је имала јак утицај у народу, највише захваљујући традицији и доброј организацији. Највећа опасност за *крстјане* је била политичка оријентација босанског краља Томаша, који је тражио помоћ од Запада и папе, а који су ту помоћ условљавали искорјењивањем јереси у Босни. Тако је он 1459. наредио да се протјера велики број *крстјана*, који су послје тога нови дом нашли у земљи Косача (С. Ћирковић, 334).

Такву ситуацију су покушавали да искористе чланови хијерархије православне и католичке цркве. Између њих је чак дошло до конкурентског сукобљавања око душа босанских вјерника у области херцега Стјепана (С. Ћирковић, 319). За самог херцега Стјепана тешко је утврдити вјерску припадност. Он је са католичком црквом одржавао повремене односе ради евентуалне помоћи и подршке у случају каквих политичких компликација. Папа Еугеније V (1435-1447) је једном својом булом Стјепана примио *у милост* папске столице као *доброг католика* (С. Ћирковић, 108).

С друге стране, постоје вијести да је био припадник цркве босанске, али не треба одбацити ни постојање православних епи-

скопија на његовој територији. Осим тога, херцег Стјепан је 1454. подигао православну цркву светог Ђурђа у селу Доња Сопотница код Горажда (Љ. Стојановић, 94; Г. Томовић, 115; В. Ћоровић, 509). Његове везе са свим црквама спадале су искључиво у област политике. Тако је херцег исте године када је подигао православну цркву, писао краљу Алфонсу у Италију да му пошаље неколико фрањеваца који би поучили и учврстили становништво у *правој вјери* (С. Ћирковић, 215). Он је до краја живота подржавао патарене, био у тијесним политичким везама са папом и држао у својој околини Давида, милешевског митрополита²⁵. За херцега Стјепана, поред свега тога, поуздано знамо да је поштовао светачке мошти и иконе (С. Ћирковић, 216). Као додатни аргумент његовог православља може послужити и писмо цариградског патријарха Ђенадија (1453-1459), који за херцега Стјепана пише да је изнутра хришћанин, али да се не може јавно експонирати због страха од своје властеле и осталих *кудугера*²⁶.

За разлику од свог господара његови властелини се везују за једну, евентуално за двије цркве. За већину властелина нема података о вјерској припадности. Али, о томе би се могло говорити уопштено имајући у виду подручја гдје је једна црква имала јачи утицај у односу на друге. Вјероватно је властела у западном дијелу Хума припадала католичкој цркви, јер је тај крај већ у XIV вијеку важио као католички (С. Ћирковић, 216). Католичка црква је била јака у Приморју, па је вјероватно и тамошња властела припадала тој цркви.

За источне области херцегове земље се може рећи да су углавном биле православне, што означава вјероватноћу да је властела са тог подручја припадала православној цркви. У унутрашњости је нешто јачи утицај имала босанска црква, а властела припадајући њој, вјероватно је одржавала неке везе било са католичком било са православном црквом у зависности од близине Хума или источних области херцегових.

Поред ових општих конструкција везаних за припадност властеле некој од цркава, треба свакако истаћи и појединачне случајеве херцегове властеле, за које се може утврдити приврженост некој цркви. Тако на примјер за Влатковиће се може рећи да су изразито католичка властела. Јула 1451. војвода Иваниш Влат-

ковић је као *убијеђени католик* хварском бискупу Томи изразио спремност да на неки начин помогне католичком Дубровнику против *невјерника*, који су га напали (С. Ћирковић, 164). Његов брат Андрија, који је био у почетку кнез, а затим и војвода, прије августа 1480. отишао је у самостан и постао фра Августин²⁷. Они су имали још два брата Радивоја и Жарка. Радивој је умро између 25. марта 1460, када се посљедњи пут јавља у изворима и 1463. када се помињу његова браћа без њега. Сахрањен је у селу Опличићи код Чапљине, а сачуван је и његов надгробни натпис који гласи: *А се лежи Радивој Влатковић, у то вријеме најбољи муж у Дубравах би* (Љ. Стојановић, 116). Војвода Жарко је дозволио 1468. босанским фрањевцима да се смјесте по манастирима у Макарској и Живошоћу (И. Божић, 116).

Поред Влатковића, католик је постао, краљевим заузимањем, и војвода Сладоје Семковић са браћом Гргуром и Улриком (В. Ћоровић, 478). Одмах треба истаћи да војвода Сладоје није био безначајна личност. Већ од 1439. спомиње се као војвода Хумске земље. Постао је Стјепанов властелин у касним 40-им годинама XV вијека. Прије тога је био у табору Косачиних непријатеља. У току 1444. он је ратовао заједно са краљем Томашом, војводом Иванишом Павловићем и Радивојевићима против Стјепана²⁸. Међутим, у септембру 1449. Салдоје је сигурно властелин Косача, јер тада херцег забрањује да његови власи одлазе у Дубровник и купују со (С. Ћирковић, 114). Сладоје је поново једно вријеме био у краљевој служби да би, ипак, судећи према постојећим подацима, своју политичку каријеру завршио као човјек херцега Стјепана²⁹. Он је имао посјед у Крајини, у области Макарске, његово је било село Игране. (С. Ћирковић, 186)

Од православних властелина треба поменути Влађа Бијелића из Доњих Влаха, који је сахрањен у својој цркви светог Лазара у селу Влаховићи код Љубиња³⁰. У истој цркви сахрањен је и његов син Вукосав Влађевић, катунар Великих Влаха 70-их година XV вијека³¹. Поред ових примјера, треба истаћи и једног припадника цркве босанске, а то је Радин Гост, дугогодишњи пријатељ и сарадник херцега Стјепана. Он није био само припадник те цркве, већ је био истакнута личност у оквиру хијерархије са звањима прво старца, па онда госта³². С обзиром на то да је он на двору херцега, на коме се не спомињу свештеници било католичке било

православне цркве, осим митрополита Давида посљедњих година, намеће се претпоставка да су и други припадници дворске властеле били припадници босанске цркве.

Од његових властелина поменућемо још и Прибислава Вукотића, дугогодишњег посланика херцега Стјепана. Као близак херцегов сарадник провео је посљедње дане уз свог господара, а присуствовао је и састављању тестаментa 21. маја 1466. По херцеговој смрти остао је у служби његових синова Влатка и Стефана, који су преко њега наредних година примали дио по дио очевог наслеђа (Ј. Стојановић, 89-90). Отприлике у то вријеме примио је католичанство, те отишао у Падову, у којој је провео посљедње годне свог живота. Живио је са својом другом женом Доротејом и дјецом из њиховог брака. Саставио је тестамент 1475. Из тог тестаментa се види да је овај властелин из вјерски сумњиве Босне приграо католичанство жаром неофита³³.

У вријеме турског освајања Хума, који се од тог времена све чешће назива Херцеговина по титули херцега Стјепана, поред раније три религије појављује се и религија освајача, ислам. Већ у првим деценијама било је случајева преласка на нову вјеру међу локалном властелом. На ислам нису само прелазили ситнији властелини који су у томе видјели могућност скока на друштвеној лествици, већ чак и потомци некадашњих обласних господара. Тако је најмлађи син херцега Стјепана, Стефан прешао на Порту и постао муслиман, тако да се већ од 1474. јавља као Ахмет³⁴.

Наравно било је и оних властелина, свакако у већини, који су остали вјерни старој религији служећи нове господаре или су се отворено супростављали Турцима, налазећи подршку у хришћанским силама Угарској или Млетачкој републици³⁵. Ако је вјеровати Тудусићевим и Јукићевим извјештајима, поред православних и католичких вјерника у Херцеговини су се доста дуго очували и припадници босанске цркве. Према Тудусићевом извјештају из 1751. у Херцеговини су живјели људи који одржавају *патаренску науку*, исту као код босанских богумила из средњег вијека³⁶. Иако је тешко вјеровати у то поменућемо и извјештаје Ивана Јукића по којима су се у долини горњег и средњег тока Неретве, те у планинским и запуштеним предјелима Херцеговине сачували трагови богумила до у другу половину XIX вијека (Ј.

Лућић, 239). У сваком случају, на крају су се претопили у неку од три конфесије, које су се у Херцеговини одржале до нашег времена, чиме је задржана вјерска шароликост, као што је уосталом био и случај у средњовјековном Захумљу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- M. Vego (1955): Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, GZM 10, 157-166.
- M. Vego (1962-1970): Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I-IV, Sarajevo.
- F. Mikosich (1858): Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Viennae.
- P. Михаљчић (2001): Изворна вредност старе српске грађе, Београд.
- J. Мргић Радојчић (Лакташи 2003): Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу, ССА 2, 167-184.
- С. Новаковић (2005): Законски споменици српских држава средњег века, Београд.
- M. Пуцић (1858): Споменици српски од 1395 до 1423, Београд.
- Ј. Стојановић (1902-1926): Стари српски записи и натписи I-VI, Београд – Сремски Карловци.
- Ј. Стојановић (1929-1934): Старе српске повеље и писма, I-1, I-2, Београд - Сремски Карловци.
- Г. Томовић (1974): Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд.

Литература:

- P. Anđelić (1982): *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo.
- M. Благојевић (2004): *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд.
- В. Богићевић (1952): *Властеоска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини*, ГЗМ 7 139-160.
- И. Божић (1962): *Млечани према наследницима херцега Стевана*, Зборник ФФ у Београду VI-2, 113-129.

- M. Vego (1963): *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, GZM 18, 195-215.
- M. Vego (1980): *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- V. Vinaver (1953): *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali Jazu 2, 125-147.
- P. Грујић (1926): *Конавли под разним господарима од XII-XV века*, Споменик СКА 66, 3-121.
- P. Ивановић (1959): *Средњовековни баштински поседи хумског епархијског властелинства*, ИЧ 9-10, 79-95.
- К. Јиречек (1978): *Историја Срба I-II*, Београд.
- Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић (1999): Београд.
- J. Lučić (1961): *Prilog pitanju nastanka bosanskih bogumila (patarena)*, HZ 14, 1-4, 239-242.
- J. Мијушковић (1960): *Хумска властeosка породица Санковићи*, ИЧ 11,17-54.
- С. Мишић (1996): *Хумска земља у средњем веку*, Београд.
- Б. Радојковић (1958): *Политички положај кнежевине Захумске у првој половини XII века*, ИЗ 14, 1-2, 204-218.
- Ђ. Тошић (1999): *Прилог идентификовању и датовању влашких стећака у источној Херцеговини*, ИЗ 72 105-129.
- Ђ. Тошић (2001): *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, ЈИС 1-2, 35-47.
- Ђ. Тошић (2004): *Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4, Београд, 81-132.
- Ђ. Тошић (2005): *Средњовековна хумска жупа Дабар*, Београд.
- В. Трпковић (1964): *Хумска земља*, Зборник ФФ у Београду, VIII-1 225-260.
- С. Ћирковић (1968): *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду X-1, 259-276.
- С. Ћирковић (1964): *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд.
- С. Ћирковић (1964): *Историја средњовековне босанске државе*, Београд.
- В. Ћоровић (1999): *Хисторија Босне*, Београд – Бања Лука.

Резиме: Средњовековно Захумље имало је занимљиву политичку и вјерску историју. Процес ширења хришћанства у њему је завршен у IX вијеку. Све до црквеног раскола 1054. постојала је само једна хришћанска црква, да би се након тога формирале двије цркве: православна и католичка. Све до времена пада Захумља под босанску власт 20-их година XIV вијека властела је била или православна или католичка. Послије тога јављају се и они властелини који су поштовали богумилско учење босанске цркве. На основу надгробних натписа, повеља или забиљежака дубровачког поријекла можемо одредити вјерску припадност цијелих породица или појединих властелина. Врло често се дешавало да су прије свега крупни великаши помагали рад појединих цркава на својој територији колико из вјерских убјеђења, толико и из политичке користи. Треба споменути да је било и случајева превјеравања, посебно у несигурним временима када се мијењао политички статус Захумља, као што је био случај у вријеме турског освајања и у првим деценијама њихове власти.

Endnotes:

¹ M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I, 31; Урун је стара титула аварског поријекла, која одговара достојанству жупана. Р. Михаљчић, Изворна вредност старе српске грађе, 280-281.

² Вјероватно је овај жупан Добриња био неки локални старјешина, који је признавао власт владара Дукље. С. Мишић, Хумска земља, 47.

³ Према М. Вегу овај натпис је из 1194. М. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I, 39; За разлику од њега, Г. Томовић је овај натпис датирала између 1170. и 1190. Г. Томовић, Морфологија, 37; Мирослав је био титуларни кнез, али је по својој функцији био жупан, те је због тога у натпису и стављен назив жупана, а не кнеза како би се могло очекивати.

⁴ Посједи су се налазили у средњем току ријеке Лима и Таре, затим у Приморју, Метохији и Дреници. Оригинална повеља није сачувана, али о овим посједима сазнајемо на основу повеље коју су издали Стефан Првовјенчани и његов брат свети Сава. Р. Ивановић, Средњовековни баштински поседи хумског епархијског властелинства, 79, 82.

⁵ То је било урађено у склопу свеобухватне реформе српске цркве када је она добила аутокефалност од никејског патријарха. В. Ћоровић, Хисторија Босне, 223.

⁶ У овој повељи се спомиње Бог, Богородица и сви свети, што довољно говори о њиховој припадности српској православној цркви. С. Новаковић, Законски споменици, 143; Љ. Стојановић, Повеље и писма, I-1, 5.

⁷ Податак преузет из К. Лиречек, Историја Срба I, 172.

⁸ На основу граfiје слова М. Вега је претпоставио да је натпис из прве половине XIII вијека. Додатни аргумент је име Крње, које се јавља углавном у том периоду. М. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III, 15; М. Vego, Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, 245; Дакле, он је умро у предвечерје светковине подизања крста. Вјероватно је био жупан жупе Врм, источно од Требиња. Р. Михаљчић, Изворна вредност старе српске грађе, 287-288.

⁹ Г. Томовић, Морфологија, 40; У близини овог натписа налазила се црква посвећена Богородици. М. Vego, Patarenstvo u Hercegovini, 196.

¹⁰ У једној његовој повељи помиње се сатник имотски по имену Војислав Радосевић.

¹¹ Губитак ових територија значио је отпадање прихода од манастирских имања за хумско епархијско властелинство. Р. Ивановић, Средњовековни баштински поседи хумског епархијског властелинства, 81.

¹² Фрањевци су од 1340. створили упоришта у самој Босни у рударским и трговачким насељима. Лексикон српског средњег века, 496, 770 (С. Ћирковић).

¹³ Тако је било са сином жупана Николе, кнезом Владиславом, као и једним од његових потомака Вукосавом. М. Vego, Patarenstvo u Hercegovini, 198.

¹⁴ Љ. Стојановић, Записи и натписи I, 56; Према М. Вега натпис је настао између 1377. и 1391. М. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II, 49; М. Vego, Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, 212; М. Vego, Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, 160; Г. Томовић је овај натпис датирала између 1383. када се у историјским изворима спомиње син Радаче, Дабижив и 1391. када је умро краљ Твртко. Г. Томовић, Морфологија, 85; К. Лиречек, Историја Срба II, 397.

¹⁵ Послије његове погибије ову област држали су његови синови војвода Радич и жупан Бељак. Ј. Мијушковић, Санковићи, 39; Ђ. Тошић, Средњовековна хумска жупа Дабар, 35.

¹⁶ Овом повељом они су уступили Дубровчанима Конавле и Виталину. У повељи се спомиње и њихов стриц жупан Градоје. Ф. Miklosich, Monumenta Serbica, 217-219; С. Новаковић, Законски споменици, 317; Љ. Стојановић, Повеље и писма, I-1, 123-126; К. Лиречек, Историја Срба II, 102; М. Vego, Nadgrobni spomenici porodice Sankovića, 161.

¹⁷ Божичко је био жупан Попова поља. Дабижив је био у родбинским везама са Радичем, прецизније, он је њему био брат од тетке. С. Новаковић, Законски споменици, 321; Љ. Стојановић, Повеље и писма I-1, 133; Ј. Мијушковић, Санковићи, 52;

¹⁸ М. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III, 45; Према Г. Томовић натпис се датира између 19. маја 1398. када се госпођа Гоисава посљедњи пут помиње у изворима и 3. новембра 1399, када Дубровчани шаљу војводи

Радичу Санковићу свадбене дарове. Г. Томовић, Морфологија, 92; У селу Бискупу пронађена је некропола Санковића са 16 гробова што значи да се ту налазио центар породичних посједа. Ј. Мијушковић, Санковићи, 31; Р. Anđelić, Studije, 96.

¹⁹ Спомиње се још и 19. јула 1453, када га је приликом измирења са сином Владиславом, херцег Стјепан вратио у своју милост. Ј. Мргрић Радојчић, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу, ССА 2 (2003) 180.

²⁰ Из поменуте повеље сазнајемо да се главнина посједа Радивојевића налазила западно од Неретве. Међу њима се спомињу градови Вратар, Нови (на Неретви), Крушевац, неколико влашких катуна, више села, између осталог Живогише, Макарска и Тучепи. Војвода Ђурађ Војсалић је дао вјеру браћи Радивојевићима и предао их у заштиту викару и фрањевцима да их он чува и обдарије. М. Благојевић, Немањићи и Лазаревићи, 421.

²¹ У натпису се спомињу догађаји из 1404. када је босанска војска са херцегом Хрвојем збацила са власти краља Остоју. Г. Томовић, Морфологија, 95.

²² Он је погинуо између 1416. и 1429. Ђ. Тошић, Vojvoda Petar Pavlović, 41; Ђ. Тошић, Прилог идентификовању и датовању влашких стећака у источној Херцеговини, 115; Ђ. Тошић, Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини, 98.

²³ Од њега је сачуван натпис који се налази у Ошанићима код Стоца. Датира се између 1477. и 1490, и гласи: А се сто воеводе Стипана Милорадовића а понови га воевода Петар син му. Дакле, ову столицу обновио је војвода Петар послије очеве смрти 1477, када се он први пут јавља као старјешина катуна Храбрена до његове смрти око 1490. Г. Томовић, Морфологија, 120.

²⁴ М. Пуцић, Споменици српски од 1395 до 1423, 169; Љ. Стојановић, Повеље и писма, I-2, 3; По Р. Грујићу Радовац је помагао жупану Радосаву као његов дијак или секретар. Р. Грујић, Конавли, 13-14.

²⁵ О њиховој блискости свједоче херцегове ријечи у његовом тестаменту од 21. маја 1466, када митрополита Давида назива својим укућанином. Чак је тестамент умирућег херцега писао управо милешевски митрополит. М. Благојевић, Немањићи и Лазаревићи, 425.

²⁶ И Лаоник Халкокондил је такође раније писао да су становници Сандаљевог подручја називају кудугери. В. Ћоровић, Хисторија Босне, 182.

²⁷ С. Мишић, Хумска земља, 108; За његов посјед знамо на основу турских извора да се налазио у хаџијама Вргорац, Љубушки и Приморје. Неких петнаест година касније, око 1500, тај крај се назива Августинов Хум. В. Трпковић, Хумска земља, 229.

²⁸ Имали су велике успјехе привремено запосјевши долину Неретве. Љ. Стојановић, Повеље и писма, I-2, 117; С. Ћирковић, Херцег Стефан, 73

²⁹ Његов посљедњи помен је у Стјепановој повељи од 11. априла 1454, којом је закључен рат са Дубровником. Занимљиво да се војвода Сладоје Семковић налази на првом мјесту међу свједоцима. Љ. Стојановић, Повеље и писма, I-2, 66.

³⁰ Он је био старјешина Доњих Влаха. М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* II, 43; Иначе, он се спомиње код Дубровчана 1468. К. Јиречек, *Историја Срба* II, 397; Влађ је умро прије 15. септембра 1474, а тимар му је био у нахији Дебар на територији његовог катуна. С. Мишић, *Хумска земља*, 181.

³¹ Његов властеоски понос огледа се у томе што покојник истиче да почива на својој племенитој баштини. М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* II, 45; С. Мишић, *Хумска земља*, 175.

³² Турско освајање је присилило групу крстјана на челу са Радином Гостом да уточиште потраже на млетачкој територији и да се склоне под окриље Дубровника. *Лексикон српског средњег века*, 334 (С. Ћирковић).

³³ Прва завјештања су по обичају била намјењена цркви. Богато је обдарио Богородичин олтар цркве светог Ђорђа у Падови старајући се да на том олтару буду читане молитве за његову душу сваке недеље и петка и на све празнике. С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, 259-260.

³⁴ И. Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, 121; Послије тога он је направио знатну каријеру на Порти, поставши једно вријеме чак и беглербегом у једној од малоазијских области.

³⁵ То је био случај са старијим синовима херцега Стјепана, херцегом Влатком и Владиславом, као и са католичком властелом из западног дијела Хума Радивојевићима или Влатковићима.

³⁶ Они су вјероватно водили поријекло од старих босанских богумила протјераних акцијом краља Стјепана Томаша средином XV вијека. Ј. Лућић, *Prilog pitanju nestanka bosanskih bogumila*, 239-241; Занимљиво је да су Ј. Шидак и К. Јиречек XVII вијек одредили као горњу границу постојања богумила.